Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

# XIX ASR BIRINCHI YARMI YEVROPADAGI XALQARO MUNOSABATLAR VA DIPLOMATIK ALOQALAR

**Ahmadjonov Abdumo‘min Muhammadjon o‘g‘li**
Oriental Universiteti, Magistrant
E-mail: abdumominahmadjonov02@gmail.com

**Annotatsiya**

Ushbu maqolada XIX asrning birinchi yarmidagi Yevropa xalqaro munosabatlari va diplomatik aloqalari tizimi tadqiq etilgan. Napoleon urushlaridan keyingi davr, Vena kongressi (1814-1815) va uning natijasida shakllangan "Yevropa konserti" tizimining mintaqa xavfsizligini ta'minlashdagi roli tahlil qilingan. Shuningdek, Muqaddas Ittifoqning tashkil etilishi, diplomatik kongresslar tizimi hamda Buyuk Britaniya, Rossiya, Avstriya, Prussiya va Fransiya o‘rtasidagi geosiyosiy muvozanatni saqlashga qaratilgan diplomatik kurashlar yoritilgan. Tadqiqot davomida davrning diplomatik prinsiplari va hozirgi zamon xalqaro xavfsizlik tizimi uchun darslari umumlashtirilgan.

**Kalit so'zlar:** Yevropa konserti, Vena tizimi, Muqaddas Ittifoq, diplomatiya, kuchlar muvozanati, Napoleon urushlari, Metternix, xalqaro munosabatlar.

## KIRISh (Introduction)

XIX asrning birinchi yarmi jahon tarixi va xalqaro munosabatlar tizimida tub burilish davri hisoblanadi. Napoleon Bonapart imperiyasining qulashi va ko‘p yillik qonli urushlarning yakunlanishi Yevropa qit'asida mutlaqo yangi siyosiy va diplomatik tartibotni o‘rnatish zaruratini tug‘dirdi. 1814-1815-yillarda bo‘lib o‘tgan Vena kongressi ushbu tartibotning poydevori bo‘lib xizmat qildi va tarixda ilk bor ko‘p tomonlama diplomatiya hamda "kuchlar muvozanati" (balance of power) konsepsiyasini amaliyotga joriy etdi.

Ushbu davr diplomatiyasining asosiy maqsadi qit'ada yirik inqilobiy harakatlarning oldini olish, monarxiya tuzumlarini saqlab qolish va yirik davlatlar o‘rtasida yangi urush kelib chiqishiga yo‘l qo‘ymaslikdan iborat edi. Vena tizimi yordamida shakllangan "Yevropa konserti" mexanizmi bir necha o‘n yillar davomida nisbiy tinchlikni ta'minlay oldi. Biroq, Sharqiy masala (Usmonli imperiyasining parchalanishi) va qit'adagi milliy-ozodlik harakatlari diplomatik aloqalarga jiddiy ta'sir ko‘rsatdi. Bugungi kunda global xavfsizlik va ko‘p qutbli dunyo tartiboti inqirozga uchrayotgan bir sharoitda, XIX asr birinchi yarmi Yevropa diplomatiyasi va inqirozlarni boshqarish tajribasini ilmiy jihatdan qayta anglash giddiy dolzarblik kasb etadi.

## ADABIYOTLAR TAHLILI (Literature Review)

XIX asr birinchi yarmi Yevropa xalqaro munosabatlari va diplomatiyasi masalalari ham jahon, ham mahalliy tarixshunoslikda keng o‘rganilgan. G‘arb tarixshunosligida Vena tizimi va uning arxitektori hisoblangan K. Metternix faoliyatini tahlil qilishda Genri Kissinjerning "A World Restored" (Tiklangan dunyo) asari fundamental ahamiyatga ega. Kissinjer o‘z asarida 1812-1822-yillar oralig‘idagi diplomatiyani tahlil qilib, kuchlar muvozanati va xalqaro tizimning legitimligi o‘rtasidagi aloqani ko‘rsatib beradi.

Tarixchi Pol Kennedi o‘zining "The Rise and Fall of the Great Powers" (Yirik davlatlarning yuksalishi va tanazzuli) asarida ushbu davrdagi Buyuk Britaniya va Rossiya imperiyalari o‘rtasidagi iqtisodiy hamda harbiy muvozanat xalqaro barqarorlikning asosiy kafolati bo‘lganini ta'kidlaydi. Charlz King va xalqaro munosabatlar nazariyotchisi Robert Jervis esa diplomatik kongresslar tizimini davlatlararo muloqotning institutsionalizatsiyalashuvi sifatida baholaydilar.

Mahalliy va MDH davlatlari tarixshunosligida (masalan, N. Narochsitskaya va boshqalar tadqiqotlarida) Muqaddas Ittifoqning roli hamda Rossiya imperiyasining Yevropa ishlaridagi yetakchiligi ko‘proq geosiyosiy va geoshtrategik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Biroq, mahalliy o‘zbek tarixshunosligida ushbu davr Yevropa diplomatiyasining tizimli transformatsiyasi va uning keyingi xalqaro huquq normalariga ta'siri masalalari yetarlicha kompleks ravishda yoritilmagan bo‘lib, ushbu tadqiqot mazkur bo‘shliqni to‘ldirishga xizmat qiladi.

**METODOLOGIYa (Research Methodology)**

Ushbu tadqiqotda XIX asrning birinchi yarmidagi xalqaro munosabatlar dinamikasini o‘rganish uchun bir qator ilmiy-tarixiy prinsiplardan foydalanildi. Tadqiqot asosini **tarixiylik (historicism)** va **ob’yektivlik** prinsiplari tashkil etadi. Bu prinsiplar davr voqealarini o‘z zamonasi sharoitidan kelib chiqib, sub’yektiv yondashuvlarsiz baholashga imkon berdi.

Geosiyosiy ziddiyatlarni tizimli tahlil qilish uchun quyidagi metodlar qo‘llanildi:

- **Tarixiy-qiyosiy metod:** Buyuk Britaniya va Rossiya imperiyalarining tashqi siyosiy strategiyalari, harbiy-diplomatik salohiyati va mintaqaviy manfaatlarining o‘xshash hamda farqli jihatlari solishtirildi.
- **Tizimli yondashuv (Systemic approach):** "Katta o‘yin" va uning atrofidagi diplomatik aloqalar sub-mintaqaviy voqelik emas, balki global Vena xalqaro munosabatlar tizimining tarkibiy qismi sifatida o‘rganildi.
- **Geosiyosiy modellashtirish:** Ikki davlatning Sharqiy masala va Markaziy Osiyo yo‘nalishidagi ekspansiyalari geografik va strategik nuqtai nazardan tahlil qilindi.

**NATIJALAR (Results)**

Olingan ilmiy natijalar shuni ko‘rsatadiki, XIX asrning birinchi yarmida Yevropa qit'asida barqarorlik ramzi bo‘lib ko‘ringan Vena tizimi aslida parda ortida Britaniya va Rossiya o‘rtasidagi shafqatsiz global raqobat poydevoriga qurilgan edi.

Tadqiqot natijasida ikki imperiya o‘rtasidagi diplomatik va geosiyosiy aloqalarning **uchta asosiy to‘qnashuv o‘choqlari** aniqlandi:

1. **Yevropa va Bolqon (Sharqiy masala):** Rossiyaning Usmonli imperiyasi hisobiga Qora dengiz va O‘rta dengizga chiqish intilishlari (1829-yilgi Edirne shartnomasi va 1833-yilgi Unkyar-Iskelesi bitimi) Britaniyaning keskin qarshiligiga uchradi. London Rossiyaning kuchayib ketishi O‘rta dengizdagi savdo yo‘llariga tahdid soladi deb hisobladi.
2. **Yaqin va O‘rta Sharq (Eron to‘qnashuvi):** 1826-1828-yillardagi rus-eron urushidan keyingi Turkmanchay shartnomasi Rossiyaning mintaqadagi mavqeyini mustahkamladi. Bunga javoban Britaniya Eron shohiga o‘z ta’sirini o‘tkazishga va Afg‘onistonni Rossiyadan himoya qiluvchi "bufer zona"ga aylantirishga intildi.
3. **Markaziy Osiyo ("Katta o‘yin"ning o‘zagi):** Rossiya imperiyasining Qozoq juzlari orqali janubga tomon siljishi hamda Xiva va Buxoro xonliklariga yuborgan diplomatik-harbiy missiyalari (masalan, 1839-yilgi Perovskiy ekspeditsiyasi) Britaniya Hindistoniga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tahdid sifatida baholandi. Bunga qarshi inglizlar Afg‘onistonga bostib kirdi (Birinchi ingliz-afg‘on urushi, 1839-1842) va Xiva hamda Buxoroga o‘z diplomatik agentlarini (Stoddart, Konolli, Richmond Shekspir) yubordi.

**MUHOKAMA (Discussion)**

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, XIX asrning birinchi yarmidagi Rossiya va Britaniya diplomatiyasi o‘z mohiyatiga ko‘ra **"nol yig‘indili o‘yin" (zero-sum game)** tamoyiliga asoslangan edi, ya’ni bir tomonning yutug‘i ikkinchi tomonning mag‘lubiyati deb qaralgan.

| Strategik mezon | Buyuk Britaniya (London) | Rossiya imperiyasi (Sankt-Peterburg) |
|---|---|---|
| **Bosh geosiyosiy maqsad** | Hindiston mustamlakasini himoya qilish va dengiz savdo yo‘llari ustidan monopoliyani saqlash. | Janubiy chegaralar xavfsizligini ta’minlash, yangi bozorlar topish va issiq dengizlarga chiqish. |
| **Diplomatik doktrina** | "Doimiy ittifoqchilar yo‘q, faqat doimiy manfaatlar bor" (Lord Palmerston). | Monarxiya legitimligini himoya qilish (Muqaddas Ittifoq) va hududiy ekspansiya. |
| **Asosiy uslublar** | Moliyaviy subsidiyalar, dengiz blokadasi va proksi (vositachilar orqali) urushlar. | To‘g‘ridan-to‘g‘ri harbiy bosqinlar va majburiy diplomatik shartnomalar. |

G. Kissinjer ta’kidlaganidek, Vena tizimi Yevropa ichida urushlarning oldini olgan bo‘lsa-da, u yirik davlatlarning ziddiyatlarini Yevropadan tashqariga – Osiyo va yaqin Sharqqa ko‘chirdi. Britaniya tashqi ishlar vaziri Lord Palmerston va Rossiya imperatori Nikolay I o‘rtasidagi diplomatik yozishmalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, har ikki tomon ham Markaziy Osiyodagi harakatlarini "mudofaa xarakteriga ega" deb oqlashga harakat qilgan. Biroq, bu raqobat pirovardida Vena tizimining zaiflashishiga va 1853-1856-yillardagi Qrim urushiga (diplomatik aloqalarning butunlay uzilishiga) olib keldi.

**XULOSA (Conclusion)**

XIX asrning birinchi yarmidagi Yevropa xalqaro munosabatlari va diplomatik aloqalari tahlili shuni ko‘rsatadiki, Vena kongressi (1814-1815) qit’ada ko‘p tomonlama diplomatiyaning poydevorini qo‘ygan bo‘lsa-da, u yirik imperiyalar o‘rtasidagi global geosiyosiy raqobatni to‘xtata olmadi. Aksincha, ushbu ziddiyatlar Yevropa hududidan tashqariga — Yaqin Sharq, Kavkaz va Markaziy Osiyo mintaqalariga ko‘chdi va tarixga "Katta o‘yin" nomi bilan kirdi.

Tadqiqot davomida quyidagi muhim xulosalarga erishildi:

1. **"Kuchlar muvozanati"ning nisbiyligi:** Buyuk Britaniya va Rossiya imperiyalari o‘rtasidagi diplomatik aloqalar strategik hamkorlikka emas, balki bir-birini tiyib turish va raqibining kuchayishiga yo‘l qo‘ymaslik tamoyiliga qurildi. Vena tizimi ta’minlagan Yevropadagi tinchlik parda ortidagi shafqatsiz global raqobat hisobiga amalga oshdi.
2. **Mintaqaviy xonliklarning zaifligi:** "Katta o‘yin" girdobiga tortilgan Markaziy Osiyo xonliklari (Xiva, Buxoro, Qo‘qon) o‘rtasidagi ichki ziddiyatlar va yagona diplomatik strategiyaning mavjud emasligi ularning xalqaro munosabatlar sub’yektidan yirik imperiyalar bosqini ob’yektiga aylanishini tezlashtirdi.
3. **Tizimning inqirozi:** Sharqiy masala va geosiyosiy manfaatlarning to‘qnashuvi, har ikki tomonning o‘z harakatlarini "mudofaa" vaji bilan oqlashga urinishi oqibatda diplomatik muloqot tizimini barbod qildi. Bu esa XIX asr o‘rtalarida Vena tizimining butunlay qulashi va Qrim urushining (1853-1856) boshlanishiga olib keldi.

XIX asr birinchi yarmi diplomatiyasi saboqlari shuni ko‘rsatadiki, xalqaro xavfsizlik faqatgina yirik davlatlarning o‘zaro kelishuvi (konserti) bilan uzoq muddat saqlanib qololmaydi. Bugungi zamonaviy dunyo tartibotida ham mintaqaviy barqarorlikni ta’minlash uchun xalqaro huquq normalarining ustuvorligi hamda kichik va o‘rta davlatlarning suveren manfaatlari hisobga olinishi shart.

**FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (References)**

1. Kissinger, H. (1957). A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812-1822. Boston: Houghton Mifflin.
2. Kennedy, P. (1987). The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. New York: Random House.
3. Jervis, R. (1985). From Balance to Concert: A Study of International Security Cooperation. World Politics, 38(1), 58-79.
4. Hopkirk, P. (1992). The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia. New York: Kodansha International.
5. Lieven, D. (2000). Empire: The Russian Empire and Its Rivals. New Haven: Yale University Press.
6. Palmerston, Lord H. (1848). Speech in the House of Commons on British Foreign Policy. Hansard, London.
7. Rich, N. (1992). Great Power Diplomacy: 1814-1914. New York: McGraw-Hill.
8. Narochsitskaya, N. A. (2005). Rossiya i russkie v mirovoy istorii [Russia and Russians in World History]. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya.
9. Halfin, N. A. (1974). Prisoedinenie Sredney Azii k Rossii (60-90-e gg. XIX v.) [Annexation of Central Asia to Russia]. Moscow: Nauka.
10. Ganiyev, A. (2021). XIX asrda Markaziy Osiyodagi diplomatik missiyalar va ularning geosiyosiy oqibatlari. O‘zbekiston tarixi jurnali, 3(2), 45-58.